

QARAQALPAQ ÁDEBIYATINDA KÓRKEM-HÚJJETLI SHÍGARMALARDÍN PAYDA BOLÍWÍ HÁM ÛYRENILIWI

Járimbetova T.Q.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307401>

Hár qanday jańa ádebiy janrdıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı tosınan bolatuǵın qubılıs emes. Ádebiyatta hár bir janrdıń payda bolıwı hám rawajlanıwı belgili tariyxıy sharayatlar hám turmıslıq zárúrlıklar menen baylanıslı boladı. Dáslepki povestleri ótken ásirdeń 1930-jılları, al, dáslepki romanları 1950-jılları payda bolǵan qaraqalpaq prozası 1960-1980-jıllarǵa kelip ádebiyattıń jetekshi janrına aylanıp, aldınǵı qatarǵa shıǵıp aldı. Prozanıń hár bir túri ózine tán ideya-tematikalıq, strukturalıq hám janrlıq qásiyetke iye boldı. Povestlerdiń salmaqlı mazmunǵa iye bolıwı menen bir qatarda kórkem-hújjetli shıǵarmalar payda bola basladı. Usı jıllarda jarıqqa shıqqan gúrriń, povest, romanlarda zamanagóylik sıpat kúsheydi.

1960-80-jıllardaǵı prozada J.Aymurzaev “Jetimniń júregi” (1967) memuarlıq dóretpesi menen qaraqalpaq povestiniń formalıq jaqtan bayıwına salmaqlı úles qostı. Bul shıǵarma baspa sóz júzin kórgende ádebiy jámiyetshiliktiń itibarın tarttı. Ilimpazlar bul povestti janrdıń túrlerine ajıratı, máselen, J.Narimbetov onı biografiyalıq povest, Q.Kamalov hújjetli povest, S.Axmetov avtobiografiyalıq shıǵarma retinde qaraydı. Ádebiyatshı Á.Nasrullaev tiykarǵı qaharman J.Aymurzaev waqıya barısında ózi shıǵatuǵının ayrıqsha atap ótip, onı memuarlıq shıǵarmaǵa jatqaradı [1, 38]. 1960-jıllarda Q.Ayimbetov óziniń “Ótken kúnlerden elesler” kitabı menen memuarlıq prozaǵa tiykar salıw menen bir qatarda ocherk, kórkem publicistika, satira-yumor janrıniń rawajlanıwına da málim dárejede unamlı tásir jasadı. Usınday janrdıń kóp túrliligi prozada kórkem-hújjetli shıǵarmalardıń ósiwine keń jol ashıp berdi. 1960-jıllardaǵı povestlerde tematikalıq ósiwshilik penen bir qatarda formalıq jańashılıq kóbirek kózge taslanadı. Povestlerdegi bul forma ránbáreńligin dáslepki avtobiografiyalıq, memuarlıq, kórkem-hújjetli, tariyxıy povestlerdiń payda bolıwı, liro-epikalıq, liro-psixologiyalıq sıpatlardıń kirip kelgenligi menen qısqasha bahalasaq boladı.

Ádebiyatshı Q.Kamalov qaraqalpaq povestleriniń tariyxın izertlew boyınsha ádewir qunlı maqalaların járiyaladı. Lekin, sol dáwirdegi povestlerdiń kópshiligine turmıs shınlıǵına sáykeslik, haqıyqıy kórkemlik sheshim jetispedi. Dáwirdeń filosofiyalıq-estetikalıq koncepciyasın beriwde, tipik obrazlar jasawda da iri-iri kemshilikler orın aldı. Avtordıń bul juwmaǵı menen kelisiwge boladı, óytkeni, bul

tek proza emes, al, kórkem ádebiyattıń basqa janlarına da óziniń kerı tásirin tiygizdi. Máseleniń ekinshi jaǵı taǵı mınada boldı: jazıwshılardıń shıǵarmalarındaǵı burınǵı basshıları gil qásiyetsiz jermenler, júzegóyler, qatınpurıshlar, konservatorlar bolıp kele beredi. Al, jańa basshılar arnawlı oqıw ornın pitkerip keledi de, dáslep kolxozǵa agronom, al, sońınan baslıq boladı. Jańa baslıq hesh qátelespeydi. Hátteki, kolxozdıń aldınǵı adamları ózleriniń toyların jıyın-terimniń aqırına qaratıp qoyadı. Bulardıń bári avtordıń túsindiriwinshe jazıwshılardıń turmıstı jeterli izertlemegenliginen, sxemaǵa beriliwshiliginen kelip shıqtı. Usınday shıǵarmalardıń qatarına avtor “Agronom predsdatel”, “Jańa jer ústinde bayraq”, “Aq altınlı atızdıń adamları”, “Shomanaydıń esigin ashqanlar”, “Alıstaǵı jaylawda” sıyaqlı hújjetli dóretpelerdi kórsetedi [2,112]. Yaǵnıy, avtorlar bul hújjetli povestlerde qaharmanlardıń xarakterin ashıp beriwde birqansha olqılıqlarǵa jol qoyadı. Shıǵarma qaharmanları real ómirde jasaǵan bolsa da, olardıń háreketlerin ertek qaharmanlarınday bórttirip súwretlewler waqıyalardıń isenimsiz shıǵıwına alıp keldi. Sonday-aq, real faktlerdi paydalanıwdıń ornına kóbirek qıyalıy oylarǵa berilip ketkenlikten, waqıyalardıń mazmunı túsiniksiz bolıp ketip, shıǵarmanıń mánisin qashırǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatı shıǵarmalarınıń dóretiliwinde folklordaǵı xalıq awız eki gúrińler, ráwiyatlar, ańızlar, ápsanalar, dástanlardaǵı obraz jasaw úlgileri, syujetti rawajlandırıwdaǵı tájiriybeler, qońsılas hám tuwısqan xalıqlardıń tájiriybeleri áhmiyetli orın tutqanlıǵın bilemiz. Biraq, ádebiyattaǵı konfliktsizlik teoriyasınıń tásirinde olardıń kórkemlik dárejesi tómen boldı. Avtorlar ele folklorizm tásirinen qutıla almay júrgen dáwirde real qaharmanlardı tanıstırıw, olardıń xalıq mápi jolında atqarǵan xızmetlerin úlgi etiwdey shıǵarmalarǵa zárúrlük payda bolǵan edi.

Máselen, ádebiyatshı Q.Kamalov jazıwshı A.Orazovtıń “Awır kúnlerde” povestin qaraqalpaq ádebiyatında dáslepki dokumental povest dep esaplaydı. Povesttiń syujet orayında burınǵı awqam qaharmanı Plis Nurpeysovtıń Moskvadaǵı Plistiń dostı Arkadiydiń úyi – Mojaysk qasındaǵı batıs front dushpan tılına islengen razvedka povesttiń mazmunın quraydı. “Biraq, jazıwshı ádebiy shıǵarmadaǵı forma menen mazmunıń qatnasın durıs túsinebeydi. Nátiyjede, qaharmanlardıń obrazı isenimli shıqqay qaladı”, – dep sınaǵa alınadı[3,53-54]. Degen menen, bul shıǵarma qaraqalpaq ádebiyatındaǵı dáslepki kórkem-hújjetli shıǵarmalardıń biri boldı. Oqıwshılar qáwiminiń talǵamı ózgerip, ertek qaharmanlarınday emes, al, turmıstaǵı real qaharmanlar turmısı menen kún sayın qızıqsınıwı, hújjetli povestlerge zárúrlük kelip shıqqanlıǵın aytıp ótedi. Ádebiyat sınıshısı S.Axmetov “Qaraqalpaq sovet ádebiyatında unamlı geroy obrazın jasaw máselesi” maqalasında “Awır kúnlerde” hújjetli povestine obraz jasawda

jazıwshınıń qaharmandı kótermelep súwretlegenın shıǵarmanıń kemshiligi sıpatında atap ótedi [4,42-43]. Maqala avtorı povesttiń syujetine ayrıqsha dıqqat qaratadı. Obraz jaratıwda ideallastırıwdıń aqıbetleri haqqında ayta otırıp, aldın-ala tayar obrazdı dóretiwdiń zıyanı tuwralı sóz etedi. Jazıwshı óziniń basınan keshirgen waqıyalardı súwretlegenin belgilep ótip, povesttiń jetiskenligi menen kemshiliklerin teńdey bahalaydı. Ásirese, qaharman obrazların jasawda qaraqalpaq jazıwshılarınıń sxematizmge berilgenligin kemshilik sıpatında kórsetedi. Óndiristi súwretlegen jazıwshılar adam xarakterlerine de baslı dıqqat qaratıwı kerek ekenligi durıs atap ótiledi. Qarsılıqlardı jeńiwshi, alǵa umtılwshı qaharmanlar obrazların jasaw zárúrligi belgilep beriledi. Ádebiyatshı Z.Bekbergenova: “Hújjetlerge tiykarlanıp jazılǵan hújjetli povestke de qálegen kórkem shıǵarmaǵa qoyılatuǵın kórkemlik talabı qoyılatuǵının, lekin, soǵan qaramastan hújjetlilik jazıwshınıń ádewir dárejede shekleytuǵının, sebebi, jazıwshınıń kórkem oyı menen qıyalı erksiz túrde hújjetlerge baǵınatuǵınlıǵın atap ótedi” [5,111]. Ózbek alımları E.Karimov hám B.Nazarovlardıń povestlerdi izertlewlerinde de hújjetli povestke tán bolǵan ózgeshelikti anıq ajıratıp ótkenligin kóremiz: “Keyingi jılları ózbek povesti ádebiy janr belgilerin óz tábiyatına sińirgen jaǵdayda rawajlanbaqta. S onıń ushın da hújjetli povestler óz mazmunı hám janrlıq belgelerine qaray ocherkke jaqın. Lekin, bul demek, hújjetli povest, ocherk belgeleriniń hámмесin ózine sińdirip aldı degen sóz emes. Hújjetli povest ocherkten keskin túrde ajırılıp turadı. Bazı bir alımlar onıń ocherkten ayırmashılıǵın ekewine de tán bolǵan anıq syujette dep biledi. Lekin, hújjetli povest ocherkten parqı anıq syujette emes, bálkim kórkem súwretlew qurallarında, bir sóz benen aytqanda kórkemliginde”, –dep kórsetedi [6,13]. Solay eken, real waqıyalar hám qaharmanlar hújjetler qorshawında yaki qurǵaq bayanlawlar menen emes, al, onıń qálegen kórkem shıǵarmaǵa tán bolǵan kórkemlew usılları járdeminde sheber jazılıwı kerekligi hújjetli shıǵarmanıń teoriyalıq talaplarınıń biri ekenligi ayqın boladı. Shinında da, ilimpazlardıń pikirlerine tolıq qosılıwǵa boladı. Ózleriniń qalıs xızmetleri menen eli-xalqımızǵa jaqınnan tanılǵan shayır-jazıwshılar, ilimpazlar, urıs qaharmanları, palwanlar haqqında dóretilgen qaraqalpaq povestlerindegi faktlik materiallar kórkem aylanısqa túskenligi menen kórine basladı.

Jáne de, ayta ketetuǵın baslı mashqala – sol dáwirde dóretilgen dáslepki kórkem-hújjetli shıǵarmalarda, avtorlar real qaharmanlardıń xarakterin ashıp beriwde, olardıń atqarǵan xızmetlerin hám átirapındaǵılardıń kóz-qarasların sáwlelendiriwde bazıbir kemshiliklerge jol qoyǵanlıǵı bayqaladı. Belgili ilimpaz I.Saǵıytov atap ótkenindey: “Kózine kóringen nárseniń bárin bastan ayaq iynesin jipke dizip jazıp beriwshilik bar. Jazıwshılarımız ózleriniń kórgen nársesiniń bárin bastan ayaq qaldırmastan jazadı, al, onıń ishinde kóp kereksiz sózler, mánissiz

jerleri kóp. Bunı naturalizm, fotografiyashılıq, deymiz. Jazıwshılar kózine kóringen fakttiń bárin qaldırmay jaza beriwı shıǵarmanıń kórkemlik jaǵın bosańlatadı” [7,70]. Shinında da, dáslepki kórkem-hújjetli shıǵarmalarda real qaharmanlardıń ómiri ádebiy jaqtan kórkemlep emes, al, maǵlıwmat berip ótiw menen sheklendi. Degen menen, usınday kemshiliklerge qaramastan, olar dóretken dáslepki kórkem-hújjetli shıǵarmalar keyingi jıllarda payda bolǵan usı janr shıǵarmalarınıń tez pát penen tolısıp, rawajlanıwına úlken jol ashıp berdi.

Ádebiy processtiń ósiwi, janrǵa jańa qatnastıń tuwılıwı, ómirdiń rawajlanıwınan, jańa dáwirdiń jańasha talabınan ǵárezli. Meyli, ol qanday janrlıq formada jazılsa da, onıń aldına ulıwma kórkem ádebiyat shıǵarmasına qoyılatuǵın joqarı ideyalıq hám sheberlik talabı qoyıladı. Usılar qatarında kórkem-hújjetli shıǵarmalar óziniń payda bolıp, qalıplesken dáwirlerinen baslap búgingi kúнге shekem ózine qoyılǵan talaplarǵa súyengen halda dóretilip kelmekte.

ÁDEBIYATLAR:

1. Нурабуллаев Б. Ғәрезсизлик жылларында қарақалпақ әдебиятында мемуар жанрының раўажланыўы (PhD) дис. – Нөкис. 2022.
2. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий критикасы хәм әдебиат илиминиң тарийхынан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1980.
3. Камалов Қ. Қарақалпақ повести. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
а. Қарақалпақ әдебиаттаныўы мәселелери. – Нөкис: Илим, 2019.
4. Бекбергенова З. Хўжжеттен көркем прозаға қарай... // ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. – Нөкис, 2006. – №3.
5. Каримов Э, Назаров Б. Адабий турлар ва жанрлар. Эпос-адабий тур сифатида. – Т.: ФАН, 1991.
6. Сағыйтов И. Әдебиат хәм дәўир. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.